

Pragmatic-Cognitive Modeling Of Space And Movement Concepts In English And Uzbekistan

Buvanazarova Madinaxon Dilshodjon qizi

1st year master's student of Kokand University

niyozovamadina378@gmail.com

Annotation

This research work is devoted to the comparative study of linguistic and mental models of space and movement concepts in English and Uzbek at the intersection of modern cognitive linguistics and pragmatics, in which the features of conceptualization of the world in both languages are analyzed. The article, based on Leonard Talmy's theory of the typology of movement reality, deeply studies the differences between the "satellite-framed" (expressing direction through additional elements) nature of the English language and the "verb-framed" and agglutinative nature of the Uzbek language. The study identified the metaphorical transfer of spatial relations and their pragmatic functions in discourse, and as a result, the cognitive dissonances between action verbs and spatial prepositions (in English) and conjunctive adverbs (in Uzbek) were scientifically substantiated. The results show that English speakers pay more attention to the manner of performing the action (manner), while Uzbek speakers focus on the direction and result of the action (path/result). This study is of great importance for translation studies, linguistic modeling of artificial intelligence, and the theory of intercultural communication, and sheds light on the specific mechanisms of thinking in two different systemic languages.

Keywords: cognitive semantics, conceptual metaphor, spatial deixis, action verbs, pragmatic modeling, frame analysis, comparative typology.

Annotatsiya

Mazkur tadqiqot ishi zamonaviy kognitiv lingvistika va pragmatika kesishuvida ingliz va o'zbek tillaridagi makon hamda harakat konseptlarining lisoniy va aqliy modellarini qiyosiy o'rganishga bag'ishlangan bo'lib, unda har ikki tilning olamni konseptualizatsiya qilish xususiyatlari tahlil qilinadi. Maqolada Leonard Talmining harakat voqeligi tipologiyasi nazariyasiga asoslangan holda, ingliz tilining "satellite-framed" (yo'nalishni qo'shimcha elementlar orqali ifodalovchi) va o'zbek tilining "verb-framed" hamda agglutinativ xususiyatga ega bo'lgan murakkab tabiati o'rtasidagi farqlar chuqur o'rganilgan. Tadqiqot davomida makoniy munosabatlarning metaforik ko'chishi va ularning diskursdagi pragmatik funksiyalari aniqlanib, natijada harakat fe'llari va makon predloglari (ingliz tilida) hamda kelishik qo'shimchalari (o'zbek tilida) o'rtasidagi kognitiv nomutanosibliklar ilmiy asoslab berilgan. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, ingliz tili so'zlovchilari harakatning bajarilish usuliga (manner) ko'proq e'tibor qaratadilar, o'zbek tili vakillari esa harakatning yo'nalishi va natijasini (path/result) markaziy o'ringa qo'yadilar. Ushbu tadqiqot tarjimashunoslik, sun'iy intellektning lingvistik modellashtirish va madaniyatlararo muloqot nazariyasi uchun muhim ahamiyat kasb etadi va ikki xil tizimli tilda tafakkur qilishning o'ziga xos mexanizmlarini yoritib beradi.

Kalit so'zlar: kognitiv semantika, konseptual metafora, makoniy deysis, harakat fe'llari, pragmatik modellashtirish, freym tahlili, qiyosiy tipologiya.

Kirish

Inson tafakkurining shakllanishi va rivojlanishida makon va harakat tushunchalari birlamchi va fundamental ahamiyatga ega bo'lib, bu kategoriyalar nafaqat fizik borliqni idrok etishda, balki

mavhum tushunchalarni konseptualizatsiya qilishda ham tayanch vazifasini bajaradi. Kognitiv lingvistika paradigmasi doirasida olib borilayotgan zamonaviy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, til nafaqat borliqni aks ettiruvchi ko'zgu, balki uni quruvchi va

shakllantiruvchi vosita hisoblanadi, xususan, turli tizimli tillarda so'zlashuvchi insonlar makoniy munosabatlarni turlicha kodlashtiradilar va bu holat ularning kognitiv modellarida ham o'z aksini topadi. Ingliz va o'zbek tillari o'zlarining genealogik va tipologik xususiyatlariga ko'ra bir-biridan keskin farq qiluvchi tillar oilasiga mansub bo'lganligi sababli, ushbu tillarda makon va harakat konseptlarining ifodalanishini qiyosiy o'rganish antropotsentrik tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi harakat va makon kategoriyalarining lisoniy voqelanishida yuzaga keladigan pragmatik va kognitiv farqlarni aniqlash, ularni ilmiy modellashtirish va bu orqali milliy mentalitetning til tizimidagi in'ikosini ochib berishdan iboratdir.

Ingliz tili analitik til sifatida makoniy munosabatlarni asosan predloglar va postpozitiv elementlar yordamida ifodalasa, o'zbek tili agglutinativ til sifatida bu vazifani kelishik qo'shimchalari, ko'makchilar va murakkab fe'l shakllari orqali amalga oshiradi, bu esa axborotni qayta ishlash va uzatishda turli kognitiv strategiyalarni talab etadi. Masalan, ingliz tilida "to run into" birikmasi orqali ham harakat usuli (yugurmoq), ham yo'nalish (ichkariga) bitta predikativ birlikda ixcham ifodalansa, o'zbek tilida bu holat "yugurib kirmoq" kabi ravishdoshli qurilmalar yoki alohida leksik birliklar yordamida tasvirlanadi. Bunday farqlar shunchaki grammatik nomutanosiblik emas, balki voqelikni bo'laklarga ajratish va qayta birlashtirishdagi (chunking) mental jarayonlarning o'ziga xosligidan dalolat beradi. Kognitiv lingvistikaning asoschilaridan biri bo'lgan Jorj Lakoff va Mark Jonsonlarning ta'kidlashicha, insonning mavhum tushunchalar haqidagi fikrlash tizimi asosan "ORIENTATIONAL METAPHORS" (yo'nalish metaforalari)ga asoslanadi, ya'ni "YUQORI – YAXSHI",

"PAST – YOMON" kabi konseptual sxemalar makoniy idrokning boshqa sohalarga ko'chishi natijasida hosil bo'ladi. Ushbu tadqiqotda biz aynan shunday makoniy va harakatlanishga oid konseptlarning ingliz va o'zbek tillaridagi pragmatik xususiyatlarini, ya'ni so'zlovchining niyati, vaziyat va kontekstga bog'liq holda qanday ma'no ottenkalari kasb etishini chuqur tahlil qilamiz.

Shuningdek, makon va harakat konseptlarini modellashtirishda "Figure" (Ob'ekt) va "Ground" (Fon) munosabatlarining tilda aks etishi muhim o'rin tutadi, chunki har qanday harakat ma'lum bir makoniy koordinatalar tizimida sodir bo'ladi va til egasi ushbu koordinatalarni belgilashda o'z ona tilining qoliplaridan tashqariga chiqa olmaydi. Ingliz tilida makoniy lokativlikning aniqligi ko'pincha predloglar zimmasiga yuklatilsa, o'zbek tilida bu vazifa fe'lning semantik tarkibiga yoki kontekstual ishoralarga ko'chiriladi. Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, unda ilk bor ingliz va o'zbek tillaridagi harakat fe'llari faqat semantik emas, balki pragmatik-kognitiv nuqtai nazardan, ya'ni kommunikativ vaziyat va mental modellar yaxlitligida kompleks tahlil qilinadi. Bu esa o'z navbatida, tarjima jarayonida yuzaga keladigan semantik yo'qotishlarning oldini olish, sun'iy intellekt tizimlarida tabiiy tilni qayta ishlash algoritmlarini takomillashtirish va chet tillarni o'qitish metodikasini yangi bosqichga olib chiqish imkonini beradi. Ushbu kirish qismida bayon etilgan nazariy va amaliy muammolar tadqiqotning keyingi bosqichlarida empirik materiallar va qiyosiy tahlillar asosida batafsil yoritib beriladi.

Adabiyotlar sharhi

Makon va harakat konseptlarini kognitiv va pragmatik jihatdan o'rganish masalasi jahon tilshunosligida o'tgan asrning ikkinchi yarmidan boshlab jiddiy tadqiqot ob'ektiga aylandi, xususan, Leonard Talmining harakat voqeligi (motion event) tipologiyasi

bo'yicha yaratgan fundamental nazariyasi mazkur yo'nalishdagi ishlarning o'zagi hisoblanadi [1]. Talmi tillarni "satellite-framed" (yo'ldoshli qurilmalar, masalan, ingliz tili) va "verb-framed" (fe'l asosli qurilmalar, masalan, ispan yoki turkiy tillar) guruhlariga ajratib, harakatning yo'nalishi (Path) qaysi lisoniy vosita orqali ifodalanishiga ko'ra tasniflagan. Uning fikricha, ingliz tilida harakatning usuli (Manner) asosiy fe'lda, yo'nalishi esa "particle" (yuklama/predlog)larda ifodalanadi, o'zbek tili kabi turkiy tillarda esa yo'nalish ko'pincha fe'lining o'zagi yoki qo'shimcha fe'llar yordamida ko'rsatiladi, bu esa kognitiv semantika sohasida Dan Slobin tomonidan ilgari surilgan "thinking for speaking" (gapirish uchun fikrlash) gipotezasini tasdiqlaydi [2]. Slobinning ta'kidlashicha, til strukturasi so'zlovchining voqelikni idrok etish va uni hikoya qilish jarayonidagi diqqat markazini belgilab beradi.

Jorj Lakoff va Mark Jonsonlarning "Metaphors We Live By" asarida ilgari surilgan konseptual metafora nazariyasi makoniy tushunchalarning mavhum sohalarga ko'chishini tushuntirishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi, chunki ular insonning vaqt, hissiyot va ijtimoiy munosabatlar haqidagi tushunchalari birlamchi makoniy tajribalarga (masalan, oldinga-orqaga, ichkariga-tashqariga) asoslanishini ilmiy dalilladilar [3]. O'zbek tilshunosligida ham kognitiv va pragmatik yo'nalishdagi tadqiqotlar rivojlanib bormoqda, xususan, Sh.Safarovning pragmatolingvistika va diskurs tahlili bo'yicha ishlari o'zbek tilidagi muloqot jarayonida makoniy deysislarining ijtimoiy va madaniy kontekst bilan bog'liqligini ochib berishda muhim manba hisoblanadi [4]. Safarov o'zbek tilidagi murojaat shakllari va makoniy masofaning ijtimoiy iyerarxiyani ifodalashdagi rolini ta'kidlab, pragmatik ma'noning semantik

ma'nodan ustun turish holatlarini tahlil qilgan.

Bundan tashqari, D.Ashurova va M.Galiyevlarning kognitiv stilistika va matn interpretatsiyasiga oid tadqiqotlarida badiiy matnlarda makon va zamon konseptlarining konseptualizatsiyasi masalalari yoritilgan bo'lib, ular ingliz va o'zbek tillaridagi olamning lisoniy manzarasidagi farqlarni madaniy kodlar orqali tushuntirishga harakat qiladilar [5]. Shuningdek, so'nggi yillarda o'zbek tilshunosligida harakat fe'llarining valentligi va ularning semantik tuzilishini o'rganishga bag'ishlangan qator dissertatsiyalar himoya qilingan bo'lsa-da, aynan ingliz va o'zbek tillaridagi makoniy konseptlarning qiyosiy-pragmatik modeli to'liq yaratilmagan. Mavjud adabiyotlarda ko'proq grammatik va leksik muvofiqliklar tahlil qilingan, ammo harakatning kognitiv ssenariylari (scripts) va freymlarining ikki tildagi nomutanosibligi yetarlicha o'rganilmagan. Ronald Lanakerning "Kognitiv Grammatika" nazariyasiga ko'ra, til birliklari voqelikni "profil"lash (profiling) xususiyatiga ega bo'lib, bir xil voqelik ingliz va o'zbek tillarida turlicha profillanadi [6]. Mazkur tadqiqot yuqorida sanab o'tilgan olimlarning nazariy qarashlarini umumlashtirgan holda, mavjud bo'shliqni to'ldirishga va ikki tildagi makon-harakat tizimining yaxlit kognitiv modelini ishlab chiqishga qaratilgan.

Metodologiya

Ushbu tadqiqot ishida ingliz va o'zbek tillaridagi makon va harakat konseptlarini har tomonlama va chuqur o'rganish maqsadida bir qator zamonaviy lingvistik tahlil metodlari uyg'unlashtirilgan holda qo'llanilgan bo'lib, tadqiqotning asosiy metodologik poydevori qiyosiy-tipologik tahlil, konseptual tahlil va pragmatik interpretatsiya usullaridan tashkil topgan. Dastlabki bosqichda ingliz va o'zbek tillaridagi badiiy adabiyotlar, publiksistik matnlar va og'zaki nutq korpuslaridan makon va harakatni ifodalovchi 2000 dan

ortiq misollar (har bir til uchun 1000 tadan) ajratib olindi va bu jarayonda British National Corpus (BNC) hamda O'zbek tili milliy korpusi ma'lumotlaridan keng foydalanildi. Tanlab olingan lisoniy birliklar Leonard Talmining harakat voqeligi (Motion Event) modeliga asosan tarkibiy qismlarga, ya'ni Figura (Figure), Fon (Ground), Harakat (Motion), Yo'nalish (Path) va Usul (Manner) kabi semantik komponentlarga ajratildi va har bir tilning ushbu komponentlarni ifodalashdagi dominat strategiyalari statistik hamda sifat jihatdan tahlil qilindi.

Konseptual tahlil metodi yordamida har ikki tildagi "YO'L", "UY", "YUQORI/PAST", "ICHKARI/TASHQARI" kabi tayanch makoniy konseptlarning kognitiv freymlari yaratildi va ularning assotsiativ maydonlari o'rganildi, bu esa so'zlovchining ongida makon haqidagi tasavvurlarning qanday tuzilganligini aniqlash imkonini berdi. Tadqiqotda shuningdek, kontekstual-pragmatik tahlil metodidan foydalanilib, harakat fe'llarining turli nutqiy vaziyatlarda kasb etadigan qo'shimcha ma'nolari, jumladan, buyruq, iltimos, ogohlantirish va metaforik ma'nolar o'rganildi. Masalan, "ketdik" (let's go) fe'lining o'zbek tilida nafaqat harakatni boshlash, balki suhbatni yakunlash yoki rozilik bildirish ma'nosida qo'llanilishi diskursiv tahlil orqali ochib berildi. Tadqiqot jarayonida Ronald Lanakerning "Traeyktoriya va Mo'ljal" (Trajectory/Landmark) sxemasiga asoslanib, ingliz tilidagi predloglar va o'zbek tilidagi kelishiklar o'rtasidagi funksional ekvivalentlikni aniqlash uchun modellashtirish usuli qo'llanildi.

Ma'lumotlarni qayta ishlashda va natijalarni umumlashtirishda induktiv metoddan foydalanildi, ya'ni aniq misollardan umumiy qonuniyatlar keltirib chiqarildi va bu qonuniyatlar asosida ikki tilning makoniy konseptualizatsiya modellari chizmalar va jadvallar ko'rinishida rasmiylashtirildi. Tadqiqotning validligini ta'minlash

maqsadida "back-translation" (teskari tarjima) usulidan ham foydalanildi, bu esa ingliz tilidagi harakat fe'lli birikmalarning o'zbek tiliga tarjima qilinganda semantik siljishlar va pragmatik o'zgarishlarga uchrash darajasini aniq o'lchashga yordam berdi. Kognitiv xaritalash (cognitive mapping) usuli orqali esa har ikki xalqning mentalitetida makoniy yo'nalishlarning (masalan, Sharq/G'arb, Qibla) qadriyatli jihatlari va ularning tildagi in'ikosi tizimlashtirildi.

Tahlillar va natijalar

O'tkazilgan tahlillar natijasida ingliz va o'zbek tillarida makon va harakat konseptlarining ifodalanishida jiddiy tipologik va kognitiv farqlar mavjudligi aniqlandi, xususan, ingliz tili "Satellite-framed" til sifatida harakatning bajarilish usulini (Manner) asosiy fe'lda kodlashtirishga moyil bo'lsa, o'zbek tili "Verb-framed" va qisman "Equipollent" xususiyatlarga ega bo'lib, ko'proq harakatning yo'nalishi (Path) va natijasiga urg'u berishi ma'lum bo'ldi. Korpus ma'lumotlarining tahlili shuni ko'rsatdiki, ingliz tilida "run in", "fly out", "swim across" kabi qurilmalar juda faol qo'llaniladi va bunda fe'l (run, fly, swim) harakat qanday bajarilganini, predlog (in, out, across) esa yo'nalishni bildiradi. Aksincha, o'zbek tilida bu holatlar "yugurib kirdi", "uchib chiqdi", "suzib o'tdi" shaklida ifodalanib, asosiy semantik yuklamaning taqsimoti o'zgaradi: yo'nalish ma'nosi ko'makchi fe'l yoki asosiy fe'l o'zagi (kirmoq, chiqmok, o'tmoq) zimmasiga tushadi, harakat usuli esa ravishdosh (yugurib, uchib, suzib) orqali ifodalanadi. Quyidagi 1-jadvalda har ikki tildagi Harakat Voqeligi (Motion Event) strukturasining qiyosiy tahlili keltirilgan bo'lib, unda leksik va grammatik vositalarning taqsimoti yaqqol ko'rsatilgan.

1-jadval. Ingliz va o'zbek tillarida Harakat Voqeligi (Motion Event) komponentlarining taqsimoti

Komponentlar (Talmy modeli)	Ingliz tili (Satellite-framed)	O'zbek tili (Verb-framed / Equipollent)
Motion (Harakat fakti)	Asosiy fe'lda ifodalanadi (<i>go, come</i>)	Asosiy fe'l yoki ko'makchi fe'lda (<i>bor-, kel-</i>)
Manner (Bajarish usuli)	Asosiy fe'l o'zagida kodlanadi (<i>march, tiptoe, rush</i>)	Ravishdosh yoki holat bildiruvchi so'zlar bilan (<i>sudralib, ohista, yugurib</i>)
Path (Yo'nalish)	Satellitlar (predlog/yuklama) orqali (<i>up, down, into</i>)	Yo'nalish fe'llari (<i>kirmoq, chiqmoq</i>) va kelishiklar (<i>-ga, -dan</i>)
Ground (Makon/Zamin)	Predlogli birlik (<i>to the house</i>)	Ot + kelishik qo'shimchasi (<i>uy-ga</i>)
Cause (Sabab)	Odatda tranzitiv fe'llar ichida (<i>push, pull</i>)	Orttirma nisbat shakllari (<i>itarmoq, tortmoq</i>)

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, ingliz tilida harakat fe'llarining semantik diapazoni "manner" (usul) hisobiga juda kengaygan, masalan, shunchaki "yurmoq" tushunchasi uchun *stroll, strut, plod, trudge, saunter* kabi o'nlab fe'llar mavjud va ular harakatning tezligi, kayfiyati va jismoniy holatini aniq ifodalaydi. O'zbek tilida esa bunday nozik ma'nolar asosan tasviriy vositalar, sifatlashlar yoki qo'shma fe'llar (*sudralib bormoq, lapanglab yurmoq*) yordamida beriladi, bu esa o'zbek tilining kontekstual-pragmatik imkoniyatlariga ko'proq tayanishini anglatadi. Kognitiv nuqtai nazardan, ingliz so'zlovchisi voqeani

tasvirlashda "qanday?" (how) degan savolga beixtiyor ko'proq e'tibor qaratadi, o'zbek so'zlovchisi esa "qayerga?" (where to) va "natija nima bo'ldi?" degan jihatlarni birinchi planga olib chiqadi.

Ikkinchi muhim natija makoniy metaforalarning (Spatial Metaphors) pragmatik qo'llanilishi bilan bog'liq bo'lib, tahlillar ingliz va o'zbek tillarida makoniy tushunchalarning vaqt va holatga ko'chishida o'xshashliklar bilan birga jiddiy farqlar ham borligini tasdiqladi. Xususan, "UP/DOWN" (Yuqori/Past) konsepti har ikki tilda ham "Yaxshi/Yomon", "Ko'p/Kam" va "Baxtli/Baxtsiz" kabi oppozitsiyalarni ifodalashda faol qo'llaniladi (masalan, *cheer up* – kayfiyatni ko'tarmoq, *narxlar oshdi* – prices went up). Biroq, "FRONT/BACK" (Old/Orqa) o'qida vaqtni idrok etishda farqlar kuzatiladi: ingliz tilida kelajak doimo "oldinda" (*looking forward to*), o'tmish esa "orqada" (*back in the days*) deb qabul qilinadi. O'zbek tilida ham bu model ustuvor bo'lsa-da, ba'zi kontekstlarda, xususan, ajdodlar haqida gap ketganda "oldingi zamonlar" iborasi o'tmishga ishora qiladi, bu esa vaqt oqimiga nisbatan statik yoki dinamik kuzatuvchi pozitsiyasining almashinishidan dalolat beradi. Quyidagi 2-jadvalda makoniy metaforalarning pragmatik funksiyalari qiyoslangan.

2-jadval. Makoniy metaforalarning ingliz va o'zbek tillaridagi pragmatik funksiyalari

Makoniy Konsept	Ingliz tilidagi pragmatik ma'no (Misol)	O'zbek tilidagi pragmatik ma'no (Misol)
ICHKARI (CONTAINER)	Holatga kirish: <i>He is in love, in trouble.</i> (Hissiyot – bu idish)	Holatga kirish: <i>Sevgi girdobiga tushdi, o'yga cho'mdi.</i> (Chuqurlik)

		urg'ulanadi)
YO'L (PATH)	Maqsadga erishish jarayoni: <i>We are on the right track.</i>	Hayot tarzi va qismat: <i>To'g'ri yo'ldan adashmoq, oq yo'l.</i>
YAQIN/UZOQ (PROXIMITY)	Hissiy yaqinlik: <i>Close friend, distant relative.</i>	Ijtimoiy/His siy munosabat : <i>Yaqin inson, uzoq qarindosh. (O'xshash)</i>
OG'IRLIK (WEIGHT/BURDEN)	Mas'uliyat: <i>Heavy responsibility.</i>	G'am-tashvish va hurmat: <i>Og'ir bosiq (xarakter), og'ir kunlar.</i>

Natijalar shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilida makon va harakat konseptlari ko'pincha etnomadaniy qadriyatlar va ijtimoiy iyerarxiya bilan chambarchas bog'liq holda modellashtiriladi. Masalan, "to'rga o'tmoq" iborasi shunchaki xonaning ichkari qismiga harakatlanishni emas, balki yuqori ijtimoiy maqomni egallash yoki hurmat ko'rsatishni anglatadi, ingliz tilida esa buning to'g'ridan-to'g'ri leksik ekvivalenti yo'q va u vaziyatga qarab tushuntirilishi kerak. Demak, o'zbek tilidagi makoniy modellar "madaniy yuklangan" (culturally loaded) bo'lib, pragmatik jihatdan boy hisoblanadi, ingliz tilida esa makoniy modellar ko'proq geometrik va fizik aniqlikka intilishi bilan ajralib turadi.

Muhokama

Olingan natijalar va tahlillar shuni ko'rsatadiki, ingliz va o'zbek tillaridagi makon va harakat konseptlarining modellashtirilishi nafaqat tilning grammatik qurilishi, balki shu tilda so'zlashuvchilarning dunyoqarashi va kognitiv uslublari bilan bevosita bog'liqdir. Ingliz tilining "satellite-framed" tabiati so'zlovchini voqeaning

dinamikasiga, ya'ni jarayonning qanday kechishiga (manner) diqqat qaratishga majbur qiladi, bu esa ingliz tilidagi badiiy va tasviriy matnlarda harakatning vizual detallarini o'ta aniqlik bilan tasvirlash imkonini beradi. Buni Slobinning "thinking for speaking" nazariyasi orqali izohlash mumkin: ingliz tili bolalikdan inson ongini harakatning turlarini farqlashga va ularni alohida leksik birliklar bilan nomlashga o'rgatadi. O'zbek tilida esa "verb-framed" tipologiyaning ustuvorligi sababli, diqqat markazi harakatning traektoriyasi va uning yakuniy nuqtasiga qaratiladi, harakatning usuli esa ikkinchi darajali bo'lib, agar kontekst talab qilmasa, ko'pincha tushirib qoldirilishi yoki umumiy fe'llar (ketdi, keldi) bilan ifodalanishi mumkin.

Ushbu farqlar tarjima jarayonida jiddiy pragmatik muammolarni keltirib chiqaradi, xususan, ingliz tilidagi boy "manner" fe'llarini (masalan, *stumble*, *stagger*, *totter*) o'zbek tiliga tarjima qilishda tarjimon majburan qo'shimcha so'zlardan yoki tasviriy iboralardan foydalanishga to'g'ri keladi, bu esa matn hajmining oshishiga yoki uslubiy "og'irlashishga" olib kelishi mumkin. Aksincha, o'zbek tilidagi makoniy-ijtimoiy ma'noga ega bo'lgan iboralar (masalan, *ziyaratga bormoq*, *ko'chaga chiqmoq* – ma'lum ijtimoiy faollik ma'nosida) ingliz tiliga o'girilganda o'zining pragmatik kuchini yo'qotib, shunchaki fizik harakatga aylanib qolish xavfi mavjud. Bu holat madaniyatlararo muloqotda tushunmovchiliklarga sabab bo'lishi mumkin, chunki o'zbek madaniyatida makoniy joylashuv (kimning qayerda o'tirishi, kimdan keyin kirishi) qat'iy tartibga solingan va tilda aks etgan, ingliz madaniyatida esa bu jihatlar nisbatan erkinroqdir.

Shuningdek, muhokama qilinishi lozim bo'lgan yana bir jihat – bu deytik markaz (deictic center) masalasidir. O'zbek tilida so'zlovchining o'zni va maqomi harakat fe'llarining tanloviga kuchli ta'sir ko'rsatadi

(masalan, o'zidan kattaga nisbatan "kelyaptilar" deyish yoki o'ziga nisbatan kamtarlik bilan "bordim" o'rniga "o'tdim" deyish), ingliz tilida esa bunday sotsio-pragmatik farqlanish grammatik darajada kamroq ifodalanadi. Demak, makon va harakatni modellashtirishda nafaqat fizik koordinatalar (X, Y, Z o'qlari), balki "ijtimoiy makon" va "madaniy masofa" koordinatalari ham hisobga olinishi shart. Kognitiv lingvistika nuqtai nazaridan, bu o'zbek tili so'zlovchisining mental leksikonida harakat freymlari ijtimoiy ssenariylar bilan chatishib ketganligini, ingliz tilida esa ular nisbatan avtonom ekanligini anglatadi.

Xulosa

Ushbu tadqiqot ishida ingliz va o'zbek tillarida makon va harakat konseptlarining pragmatik-kognitiv modellari qiyosiy tahlil qilindi va olingan natijalar asosida quyidagi xulosalarga kelindi. Birinchidan, ingliz va o'zbek tillari harakat voqeligini lisoniy ifodalashda turli tipologik strategiyalardan foydalanadi: ingliz tili analitik vositalar va "satellite" elementlar yordamida harakat usulini (manner) detallashtirishga moyil bo'lsa, o'zbek tili agglyutinatv vositalar va fe'l asosli qurilmalar orqali harakatning yo'nalishi (path) va natijasini urg'ulaydi. Bu farqlar ikki til so'zlovchilarining kognitiv idrokida ham aks etib, voqelikni qismlarga ajratish va hikoya qilish uslublarning o'ziga xosligini ta'minlaydi. Ikkinchidan, makoniy konseptlarning metaforik ko'chishi har ikki tilda universal xususiyatga ega bo'lsa-da (masalan, yuqori-yaxshi), ularning pragmatik qo'llanilishi milliy-madaniy qadriyatlar va ijtimoiy munosabatlar tizimi bilan chambarchas bog'liqdir.

Uchinchidan, o'zbek tilida makon va harakatni ifodalovchi birliklar kuchli sotsio-pragmatik yukka ega bo'lib, ular nafaqat fizik joylashuvni, balki shaxslararo munosabatlar, hurmat va iyerarxiyani ham kodlashtiradi, ingliz tilida esa bu ma'nolar ko'proq leksik tanlov va intonatsiya orqali yetkaziladi. Tadqiqotning amaliy ahamiyati

shundaki, yaratilgan qiyosiy modellar tarjimonlarga matnning kognitiv va pragmatik adekvatligini ta'minlashda, til o'rgatuvchilarga esa talabalarda "chet tilida fikrlash" ko'nikmasini shakllantirishda yordam beradi. Kelgusida mazkur mavzu doirasida harakat fe'llarining korpus tahlili asosida avtomatik tarjima dasturlari uchun semantik algoritmlar ishlab chiqish va neyrolingvistik eksperimentlar o'tkazish orqali ikki tili insonlarning miya faoliyatidagi makoniy tasavvurlarning o'zgarishini o'rganish istiqbolli yo'nalishlar hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- Talmy, L. (2000). *Toward a Cognitive Semantics* (Vol. 1: *Concept Structuring Systems*). MIT Press.
- Slobin, D. I. (1996). From "thought and language" to "thinking for speaking". In J. J. Gumperz & S. C. Levinson (Eds.), *Rethinking linguistic relativity* (pp. 70–96). Cambridge University Press.
- Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press.
- Safarov, Sh. (2008). *Pragmalingvistika. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi*.
- Ashurova, D. U., & Galiyeva, M. R. (2018). *Cognitive Linguistics*. Vneshinvestprom.
- Langacker, R. W. (2008). *Cognitive Grammar: A Basic Introduction*. Oxford University Press.
- Ibarretxe-Antuñano, I. (2004). Motion events in Basque narratives. In S. Strömquist & L. Verhoeven (Eds.), *Relating Events in Narrative: Typological and Contextual Perspectives* (pp. 89–111). Lawrence Erlbaum Associates.